

ԱԼՆԻՈՒՆՈՒ ԶԱՂԱՔԻ ԵՎ ԱՐԵՎԱՍՏՃՈՒ ԴԵՐԸ ՎԱՂ
ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Ուրարտուի թագավոր Մարդուրի I-ը (մ.թ.ա. 845-825թթ.) Վան քաղաքի պարսպի շարվածքում թողել է ասուրերեն մի շարք արձանագրություններ: Բովանդակությամբ նույնական այդ արձանագրություններից մեկը բերում ենք Հ. Կարազյոզյանի թարգմանությամբ.¹ «Մարդուրեի արձանագրությունը, որդու Լուֆիայրիի, մեծ արքայի, հզոր արքայի, տիեզերքի արքայի, Նախիի արքայի, արքայի, որին հավասար չկա, զարմանահարաչ հովվի, (որ) չի վախենում կովից, արքայի, որ ենթարկում է անհնազանդներին: Մարդուրեն՝ որդին Լուֆիայրիի, արքան է արքաների, որը բոլոր արքաներից հարկ վերցրեց: Մարդուրեն՝ որդին Լուֆիայրիի, ասում է. - Ես քարերն այս Ալմիումու (քաղաքի) միջից բերեցի, ես պարիսպն այս կառուցեցի»:²

Մի կողմ թողնելով վաղուց հերքված այն տեսակետը, թե արձանագրության հիշատակած Ալմիումու քաղաքը նույն Տուշպա // Վանն է, անդրադառնանք նրա տեղադրության շուրջ եղած մյուս տեսակետներին: Կ. Լեհման-Հաուպտը,³ իսկ նրա հետևորդները ուրիշ արևելագետներ ևս,⁴ Ալմիումուն տեղադրում են հետագա Մանազկերտի շրջանում: Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը ուշադրություն է դարձրել այն իրողության վրա, որ Մարդուրիի կառուցած պարսպի քարերը տարբերվում են ինչպես Վանի հին կառույցների, այնպես էլ քաղաքի շրջակայքում եղած քարերից: Նրա ենթադրությամբ Մարդուրիի կառուցած պարսպի քարերը բերվել էին Մանազկերտի շրջանից՝ նախ ցամաքային, ապա ջրային՝ Վանա լճի ճանապարհով:⁵ Կարծում ենք, որ ճիշտ է նրա տեսակետի երկրորդ մասը միայն՝ քարերը Վան են հասցվել Վանա լճով: Այսուհանդերձ, դրանք բերվել են ոչ թե հեռավոր Մանազկերտի շրջանից, այլ Վանա լճի առափնյա որևէ վայրից: Հ. Մանանդյանը Ալմիումու քաղաքի անունը առնչում է մի կողմից Ասորեստանի Մարգոն II թագավորի հիշատակած Alli բնակավայրի և Alluria գետի անուններին, իսկ մյուս կողմից՝ Ալի լեռնանցքի և մոտակա նույնանուն գյուղի անուններին:⁶ Բայց դրանցից, առաջինների տեղադրությունը ճշտված չէ, իսկ երկրորդները ևս հեռու են Վանա լճի առափնյա շրջանից: Այս դեպքում ճշմարտությանը մոտ է դառնում Հ. Կարազյոզյանի առաջադրած այն տեսակետը, թե Ալմիումուն գտնվել է Տուշպա // Վանի մոտակայքում:⁷ Մեր կարծիքով, այդ «մոտակայքը» գտնվել է Մանազկերտ-Վան կիսաճանապարհին, հետագա Արճեշ և Բերկրի քաղաքների միջև եղած տարածքում, Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափամերձ շրջանում:

Ալմիումուի մանազկերտյան տեղադրության պատճառն այն է, որ Ուրարտուի առաջին արքայանիստը՝ Արամեի (մ.թ.ա. մոտ 860-845թթ.) «թագավորական քաղաք» Արծաշկուն, նույնացվում էր հետագա Մանազկերտի հետ: Կ. Լեհման-Հաուպտի առաջադրած այս վարկածին տուրք էին տվել նաև ուրիշ արևելագետներ: Եղել են Արծաշկունի նաև այլ տեղադրություններ: Ն. Ադոնցը հնարավոր է համարում նրա տեղադրությունը նաև Բաղնոցի (Պատնոց, Պատնոս) շրջանում,⁸ Հ. Մանանդյանը՝ Ծաղկանց (Ալաղաղ) լեռնաշղթայի արևմտյան կամ հարավ-արևմտյան ճյուղավորումների վրա,⁹ Բ. Պիտոբովսկին՝ ավելի հյուսիս՝ Արածանիի վերնագավառի Դիադին և Բայազետ շրջա-

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ.1, Եր., 1981, էջ 39-40:

² Г. М е л и к и ш в и л и, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 1.

³ С. L e h m a n n - H a u p t, Corpus Inscriptionum Chaldicarum, Berlin - Leipzig, I, 1928, S. 20.

⁴ Н. А р у т ю н я н, Биайнии (Урарту), Ер. 1970, стр. 124, Նալնի, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 23.

⁵ С. L e h m a n n - H a u p t, Armenien einst und jetzt, Berlin - Leipzig, 1926, S. 19-20.

⁶ Я. М а н а н д я н, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ер., 1956, стр. 63-34.

⁷ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ.1, էջ 40:

⁸ Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 354:

⁹ Я. М а н а н д я н, Եջվ. աշխ., էջ 32:

նում,¹⁰ Գր.Ղափանցյանը՝ Արծկեում,¹¹ Ն. Հարությունյանը՝ Արծկեում կամ Արճեշում,¹² Հ. Կարապոյզյանը՝ Արճեշում, ընդ որում, հնչյունական օրինաչափ անցումների վկայակոչմամբ ապացուցելով Aršašku և *Արճեշ* < *Արճեշ տեղանունների կապը, ուրեմն նաև անվանակիր բնակավայրերի նույնությունը:¹³ Հ. Կարապոյզյանի կողմից բերված ապացույցն անկասկած է դարձնում Արծաշկուի արճեշյան տեղադրությունը:

Սարգուրի I-ի կողմից արքայանիստի տեղափոխումը Դաճա/Վան ուղղակի հետևանքն էր այն իրադարձությունների, որոնց կիզակետում հայտնվել էին Արամե արքան և նրա արքայանիստ քաղաքը՝ Aršašku//Arzašku-ն: Տեղափոխության պատճառներից տվորաբար նշում են երկուսը՝ Արծաշկուի ավերված լինելու և Տուշպայի ռազմավարական տեսակետից նրան գերազանցելու հանգամանքները: Կարծում ենք, որ գոյություն է ունեցել մեկ պատճառ ևս. ինչպես կտեսնենք ստորև, Սարգուրի I-ը արևապաշտ էր, իսկ Տուշպա/Վանը Արևաստծու պաշտամունքի նշանավոր կենտրոն էր: Սարգուրի I-ինի արքայանիստը դառնալուց հետո նա վերածվեց ոչ միայն Ուրարտական թագավորության մայրաքաղաքի, այլ նաև ամբողջ թագավորության կրոնական կենտրոնի՝ այդպիսին մնալով նաև հետագայում:¹⁴

Նախ, հետևենք իրադարձությունների ծավալմանը: Ասորեստանի Սալմանասար III թագավորը (մ.թ.ա. 858-824թթ.) դեպի Հայկական լեռնաշխարհ իր ձեռնարկած արշավանքներից մեկի հետևյալ նկարագրությունն է անում. «Իմ վերադարձի ժամանակ Ալզի երկրի լեռնանցքները մտա: Ալզի երկրից մինչև Սուխմե երկիրը, Սուխմե երկրից մինչև Դայանեի երկիրը, Դայանեի երկրից մինչև ուրարտացի Արամուի Արծաշքու թագավորական քաղաքը գնացի, Արամուն հույսը դրեց իր զորքերի բազմության վրա, կռիվ ու ճակատամարտ տալու համար իր բազմաթիվ ձիավորներին իմ դեմ հանեց: Նրան պարտության մատնեցի և նրա ձիերն ու ռազմական իրերը հափշտակեցի: Նա իր կյանքը փրկելու համար բարձրաբերձ լեռները ելավ: Նրանք իմ ահեղ զենքից վախեցան և իրենց քաղաքները լքելով՝ անմատչելի լեռներում ապաստանեցին: Արծաշքուն՝ նրա թագավորական քաղաքը, շրջակայքի քաղաքների հետ, նվաճեցի: Նրա անչափ ունեցվածքը և հարստությունը դուրս բերի: Բաղաքը քանդեցի, ոչնչացրի, կրակով այրեցի»:¹⁵ Արծաշկուի գրավումը Սալմանասար III-ը պատկերել էր տվել իր «Բալավաթյան պալատի» դարպասների բրոնզե պատասներից մեկի վրա: Նրա այն խոսքերը, թե Արծաշկուն լքվել է, գրավվել, քանդվել և հրկիզվել, իրենց արտացոլումն են գտել այդ պատասում. «պատկերի վրա իսկապես ցույց է տրված այրվող ամրոցը առանց պաշտպանների»:¹⁶ Որ մյուս բնակավայրերը և նույն ճակատագրին էին արժանացել, ցույց է տրված մեկ ուրիշ պատասում՝ «Ուրարտուի պարտությունը» հակիրճ մակագրությամբ: «Այստեղ դարձյալ պատկերված է ճակատամարտը ուրարտացիների դեմ և մի մեծ այրվող ամրոց, որի մոտ ասորեստանցիները, վայրն ամայացնելով, կտրատում են ծառերը. հեռվում երևում են ոչ մեծ մի այլ ամրոց, ցցերի վրա բարձրացված թշնամիները և գլուխների մի կույտ՝ պարսպի մոտ»:¹⁷

Հետագա ոչ միայն ասորեստանյան, այլև ուրարտական արձանագրություններում Արծաշկուի մասին տեղեկություններ չկան: Ուրեմն, բնակավայրն, իսկապես, ավերված և ամայացած է եղել: Հետագա տեղեկություններ չկան նաև Ալնիոնուի մասին, որը գտնվելով Արծաշկուի շրջակայքում, նույնպես պետք է ավերված լիներ: Այդ հանգամանքով է նաև պայմանավորված լինելու Սարգուրի I-ի կողմից Ալնիոնուի քարերի փոխադրումը Տուշպա: Դրանք լինելու էին տոհմական սրբավայրի սրբազորված քարեր. սրբավայր, որն, հավանաբար, եղել է նաև Արամեի և նրա նախորդ գահակալների թագադրման վայրը: Որ Ալնիոնուն եղել է Արևի աստծուն ձոնված սրբավայր, ցույց է

¹⁰ Б. П и о т р о в с к и й, История и культура Урарту, Ер., 1944, стр. 58-60.

¹¹ Գ. Ր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, Ուրարտուի պատմությունը, Եր., 1940, էջ 134:

¹² Н. А р у т ю н я н, Топонимика Урарту, стр. 34-35:

¹³ Յ. Կ ա Ր ա զ ե Ն զ ա ն, Սեպագիր տեղանուններ. Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր արքայությունում, հ.1, գիրք 1, Եր. 1998, էջ 27, 43, 191:

¹⁴ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 73-74:

¹⁵ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, էջ 23:

¹⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՄՍՀ Գ-Ա հրատ., հ. I, Եր., 1971, էջ 285:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 287:

տալիս նրա անվան ստուգաբանությունը: Մեր կարծիքով, Առուստ տեղանվան մեջ առկա է այդ աստծու *Առու անունը և –ս(ս) տեղանվանակերտ ածանցը: Վերջինս նույնական է հնդեվրոպական ծագում ունեցող –ուս վերջածանցի հետ (հմմտ. *թռչ-ուս, իմաստ-ուս, ձեղ-ուս* և այլն):¹⁸ *Առու դիցանունը ևս հնդեվրոպական ծագում է ունենալով՝ բաղկացած *al- և -ու բաղադրիչներից: Սրանցից երկրորդը նույնական է դարձյալ հնդեվրոպական ծագում ունեցող –ուս վերջածանցի հետ (հմմտ. *կուենի, հոլանի, ոզնի*),¹⁹ իսկ առաջինը ներկայացնում է հայերենում և հունարենում պահպանված *al- արմատը՝ «շրջանակ, սկավառակ» նախնական նշանակություններով: Իր տեսքի պատճառով և առասպելաբանական մտածողությամբ արևն ընկալվում էր երկնային հրե շրջանակ, սկավառակ, անիվ, որի օրեկան շրջապտույտը երկնականարում նմանեցվում էր դրանց՝ իրենց առանցքի շուրջը գլորվելով ընթացքին: Արևի անձնավորյալ պատկերացմանը զուգընթաց, դրանք նշող բառերը վերածվել են Արևաստծու մակդիրների՝ երբեմն փոխարինելով թաբուի ենթարկված նրա բուն անվանը: Իր նախնական նշանակությամբ *al- արմատը պահպանված է հայերեն և հունարեն հետևյալ բառերում: Հայերեն *աղթաման* բառում, որը նշանակում է «ձեռքի կամ ոտքի ապարանջան»,²⁰ առկա են *աղ (<*al-) և *թամ (/թամբ, հմմտ. *բեմ-բ, պատշգամ-բ, սալամ-բ* և այլն) արմատները և հնդեվրոպական ծագումով –ան վերջածանցը (հմմտ. *բեր-ան, գեր-ան, դերձ-ան* և այլն):²¹ Ընդ որում, *թամբ*-ի «ազդր կենդանույ»²² նշանակությունը հուշում է, որ ճիշտ է *աղթաման* բառի նաև «տաքի ապարանջան» նշանակությունը: Անկասկած, *աղթաման* բառում *աղ արմատն առկա է «շրջանակ, օղ» նախնական նշանակությամբ: Հմմտ. Վանում գրի առնված «Խալքըմ ընցալ էրկրնուց, Ոսկի լական (կլոր օղ) կեր կտուց» հանելուկը, որի պատասխանը «արեգակ» է:²³ Հայերենն ունի նույն արմատից ծագած *ալի* (<ալ-ի) «առանցք», «երկանաքար կամ ճախարակ» բառը,²⁴ որի մեջ –ի –ն հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է (հմմտ. *ուղ-ի, սամ-ի, տեղ-ի* և այլն):²⁵ Նույնարմատ հունարեն բառերից են ἄλωξ-ը «շրջանակ, սկավառակ», «լուսն շրջանակ, բակ (արևի կամ լուսնի շուրջը)», «կալ, կալատեղ (որը շրջանաձև է)» և ἀλεκάτη/ηλακάτα-ն՝ «առանցք, սանի», «իլ, իլիկ», «ճախարակ»:²⁶ «Արև» և «սկավառակ» >«անիվ» հասկացությունների առասպելաբանական զուգորդման հետևանքներից մեկն էլ այն է, որ *անի* բառը նշանակել է ոչ միայն «կազմած բոլորակ՝ որ շրջի ի վերայ լիստան իւրոյ, առաւել ի ձգել գկառս եւ գսայլս»,²⁷ «կառքի ակ, անիվ», «սեռն, առանցք»,²⁸ այլև «զուցու, լուսատրաց հոլովելոց»,²⁹ «երկնային մարմինների գունդը»,³⁰ «արեգակի կամ լուսնի բոլորակությունը»,³¹ բայց հատկապես «արևի բոլորակությունը»: Ն-ՀԲ-ում *անի* բառի երկրորդ կիրառության առթիվ բերված օրինակներից առաջինները (Եզնիկ Կողբացու երկից են) վերաբերում են հենց արևին. «ճառագայթք արեգական *զանուէն* կախտալ կան: Որպես արեգակն մի է, եւ բագում. զի մի *անի* է, եւ բագում ճառագայթք»³²: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ վանյան արևի աստված Շիվինին պատկերվում էր նաև արևի թևավոր սկավառակը գլխավերևին, իսկ նրա անունը եթե գրվում էր առանց

¹⁸ Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 234:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ Ն-ՀԲ), հ.1, Եր., 1979, էջ 39: Բառգիրք հայոց, Զննական բնագիրք, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ.Ամսյանի, Եր., 1975, էջ 12, 13: Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Եր., 1971, էջ 126:

²¹ Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 234, 354:

²² Ն-ՀԲ, հ.1, էջ 794:

²³ Մ. Հ ա բ ո թ յ ո ճ յ ա ն, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., 1965, էջ 3:

²⁴ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 93:

²⁵ Գ. Ջ ա հ ն ի կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 231:

²⁶ Древнегреческо-русский словарь, составил И. Дворецкий, т.1, М., 1958, стр. 748.

²⁷ Ն-ՀԲ, հ.1, էջ 156:

²⁸ Հր. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 196:

²⁹ Ն-ՀԲ, հ.1, էջ 156:

³⁰ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 196:

³¹ Մ տ. Մ ա լ ի ս ա ս յ ա ն ց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.1, Եր. 1944, էջ 122:

³² Ն-ՀԲ, հ.1, էջ 156:

աստվածության ցուցիչի, ապա որպես հասարակ անուն նշանակում էր «արևի սկավառակ»:³³

Այս տեսանկյունից պակաս ուշագրավ չեն XIX դարի վերջերին Վանում գրի առնված ազգագրական նյութերը: Դրանց համաձայն, «արևու անձն ջաղցի ջրտան ճախրին կամ գունդին ձև ունի, որ գլորվելով կը դառնա ու կընթանա, և այդ գունդի փառերեն լուստ ճառագայթներ կը ցոլանան, ինչպես ջուրի զնցուղը ջաղցի գունտեն»³⁴ կամ «արեգակ բուրբակ քանձ սելի ակն (անիվ) կրակոտ»:³⁵ Ասվածները հիմք են տալիս Ալլիոնո քաղաքին իր անունը տված *Alni աստծուն համարելու Արևի (նրա սկավառակ-անվի) անձնավորումն հանդիսացած հնագույն հայկական մի աստվածություն:

Այս նույն աստվածության անունն է, մեր կարծիքով, պահպանված նաև նախնադարի մոզական ծիսակարգից եկող մանկական խաղերի «Ալլիս-բալլիս» խաղամուտի բանաձևում: Մրցակից կողմերի միջև խաղն սկսողի հարցը լուծվում էր հետևյալ կերպ. Մրցակից կողմերից առանձնացած մեկական խաղացողներից որևէ մեկը առաջ պարզած փակ ափերից մեկի մեջ պահած էր լինում ինչ-որ մանր իր: Նրա պահած իրը գտնելու և դրանով խաղն սկսելու իրավունք ստանալու համար, դիմացինը իր մատը հերթականությամբ դնում էր իրեն մեկնված փակ ափերից մեկ սրա, մեկ նրա վրա՝ արտասանելով հետևյալը. «Ալլիս, Բալլիս, /Հավատամ Սուրբ Սարգիս/, Ջիմ ծիլ հան, տուր հիս»:³⁶ Սուրբ Սարգիս վկայակոչումն արդեն հուշում է, որ «Ալլիս-բալլիս» բանաձևը որևէ գործողության սկիզբն ազդարարող մոզական բանաձևի վերնուշն է: Նրանում վկայակոչված են եղել մեր հեռավոր նախնիների երեք գլխավոր աստվածությունները: Ինչպես հայտնի է, Սուրբ Սարգիսը ժողովրդական քրիստոնեության մեջ հանդես է գալիս որպես հողմ-ամպրոպի հին աստվածության ժառանգորդ: Բանաձևում նրա հետ միասին հիշատակված Բալլիսը, ինչպես անունն է ցույց տալիս, լինելու էր բերրիությունն ու պտղաբերությունն անձնավորած աստվածություն: Անվան կազմության տեսանկյունից հմմտ. *Բալլիսանալ* - աճել, կամ գոյանալ, կամ բազմանալ, կամ կենդանանալ, կամ պարզանալ³⁷ բառը և *բալ -//բաղ -//բող* - (< հ.-ե. *bhel -// *bhol -// *bhl) արմատները պարունակող բուսանուններն ու կենդանիների անունները: Իսկ բանաձևն սկսող Ալլիսը (Ալլիս < Ալլիս-ս) լինելու էր եռյակի անդամներից գլխավորը և Ալլիոնո քաղաքին իր անունը տված հիշյալ *Alni աստվածը: Մանկական խաղի այս բանաձևում, փաստորեն, հիշատակված են հնագույն հայերի եռադասյա հասարակության երեք դասերի հովանավոր աստվածները:³⁸ Ալլիսը որպես երկնային արևաստված լինելու էր քրմական դասի հովանավորը, Բալլիսը որպես բերրիությունն ու պտղաբերությունն անձնավորած աստված լինելու էր բարիքներ արտադրողների դասի հովանավորը, իսկ սուրբ Սարգիս առասպելաբանական նախատիպը՝ որպես հողմ-ամպրոպի աստված, նրա նման լինելու էր զինվորական դասի հովանավորը:

Այժմ փորձենք ճշտել, թե Արճեշի շրջանի հետագայում հայտնի բնակավայրերից որին կարող էր համապատասխանել Ալլիոնուն: Գ.Փիրդալեմյանի հաղորդմամբ XIX դ. վերջին Արճեշից արևելք գտնվող մի ավերակ բնակավայր կրում էր *Անիշատ* անունը և գտնվում էր Կտրած քար ու Ծինամեջ գյուղերի միջև:³⁹ Ավերակ բնակավայրի անվան *-շատ* բաղադրիչը (Անի-շատ) ցույց է տալիս, որ ժամանակին այն քաղաք է եղել. հմմտ. *Երվանդաշատ*, *Արշամաշատ*, *Չարիշատ* և այլն: Տեղանվան *Անի*- բաղադրիչը՝ հայտնի նաև Հայաստանի ուրիշ շրջաններից (հիշենք *Անի* անունը կրած քաղաքները Դարանաղի և Ծիրակ գավառներում), ծագում է հ.-ե. an-//*Han- նախաձևից և *Անի*

³³ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 44-45:

³⁴ Գ. Մ ր վ ա ն ձ տ յ ա ն ց, Երկեր, հ.1, Եր., 1978, էջ 77:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 168:

³⁶ Մ տ. Մ ա լ խ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 18:

³⁷ Բառգիրք հայոց..., էջ 48:

³⁸ Մ. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Հին հայոց եռամասն ամսուայ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», 1996, էջ 420-439: Նույնի, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղմիջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 16-21, 42-45:

³⁹ Թ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մ տ. Մ ե լ ի ք -Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ռ ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, Եր., 1986, էջ 274:

//*Հանի* տեղանունների նման առնչվելու է նախնի աստվածների և աստվածացված նախնիների պաշտամունքին:⁴⁰ Հնդեվրոպական նույն արմատից է ծագում նաև հայերեն *հան/հանի* «տատ» բառը և ազգակից լեզուների մի շարք նույն նշանակությամբ բառեր: Ընդ որում, հնագույն հայերենում այս բառը ցույց է տվել ինչպես իգական, այնպես էլ արական սեռին պատկանող անձանց: Հայերենից փոխառյալ վրացերեն *հանի* բառը «նախնիներ» է նշանակում: Ինչպես Հ. Աճառյանն է գրում. «Այս բառը ցույց է տալիս, որ հնագույն հայերենում կար նաև *հանի* «տատ» բառի արականը, ինչպես է և զերմանականում»:⁴¹ Անիշատ ավերակին հարևան գյուղի *Կտրած քար* անունը, կարծես, հիշում է, որ այստեղից էր Սարդուրի I-ինը տարել Վանի պարսպի քարերը, որ նա, կամ ավելի լայն ընդգրկումով Անիշատը, լինելու է նրա հիշատակած Ալնիունու քաղաքը (հավանաբար, վերականգնված Երվանդունիների օրոք):

Սարդուրի I-ինը Ալնիունուից միայն «կտրած քարեր» չէր տեղափոխել Վան: Այդ սրբազորված քարերի հետ միասին նա Տուշպա/Վան էր փոխադրել նաև Ալնիունուի պաշտամունքը, որն ինչպես տեսանք, Արևաստծու պաշտամունք էր: Իր նոր օրանում այս պաշտամունքը միաձուլվել էր Տուշպա/Վանի հովանավոր աստված Շիվինի՝ նույնպես Արևի աստծու,⁴² պաշտամունքին: Սարդուրի I-ինը արևապաշտ էր և, բանականաբար, Արևի աստվածն էր լինելու պետության գլխավոր աստվածը, մանավանդ, որ նա աստվածն էր նաև պետության մայրաքաղաքի և կրոնական կենտրոնի: Իսկ որ Սարդուրի I-ը արևապաշտ էր, ցույց է տալիս նրա կրած անունը: Լյուդիական Արևաստծու Σάρδης անունը նշանակում է թե՛ «արև», թե՛ «տարի» և զուգահեռն է ներկայացնում հնդիրանական լեզուների *sard «տարի» բառի՝ առկա հայոց հին տոմարի *մասասարդ* (<*մաս-սարդ* «նոր տարի») ամսանվան մեջ:⁴³ Բանն այն է, որ դեռևս նախնադարում դիտարկելով Արեգակի տարեկան թվացյալ շրջապտույտը, մարդիկ հանգել էին տարվա գաղափարին, ճիշտ այնպես, ինչպես լուսնի փուլերի դիտարկմամբ հանգել էին ամսվա գաղափարին: Ըստ այդմ, շատ լեզուներում տարին և արևը նշվում էին նույն բառով (ինչպես ամիսն ու լուսինն էին նշվում նույն բառով): Սարդուրի I-ի անվան մեջ առկա *սարդ-բաղադրիչը հենց «Արև, Արևաստված» է նշանակում: Գր. Ղափանցյանը գրում է. «Թերևս ուրարտական Sardur թագավորների անունը այս (Sardi Ս. Պ.) աստծու անունից է կազմվել –ur ածանցով (հմմտ. Էթիունի երկրի Veduri այրանունը, Արծրունիների «Յաշկուր» այրանունը նման –ur ածանցով), և իզուր չէր, որ ուրարտական գրողները այդ թագավորների անվան մեջ աստվածություն էին տեսնում, գրելով «Աստված RI(=Istar)+du-ri», իսկ RI գաղափարանիչը հնչվել է SAR, բայց իսկականը իհարկե սա չէ, այլ sard-ur»:⁴⁴ Անվան երկրորդ բաղադրիչը կարող է «որդի» նշանակել: Հ. Աճառյանը *ուրջու* «խորթ որդի» բառի մեջ առանձնացնում է հ.ե. ծագումով *ուր «որդի» արմատը:⁴⁵ Այս դեպքում sardur-// «Արևորդի»:

Սարդուրի I-ինի արևապաշտ լինելու մասին է խոսում նաև նրա արքայական տիտղոսաշարը՝ հատկապես նրանում առկա «գարմանահրաշ հովիվ» բառակապակցությունը: Սա տարօրինակ է հնչում այնպիսի բառակապակցությունների կողքին, ինչպիսիք են «մեծ արքա, հզոր արքա», «արքայի, որի հավասարը չկա», «արքաների արքա»: Սա հասկանալի է դառնում միայն այն դեպքում, երբ «գարմանահրաշ հովիվը» համադրում ենք նույն տիտղոսաշարի «տիեզերքի արքա» բառակապակցության հետ, որը ևս առանձին վերցրած անհասկանալի է և տարօրինակ է հնչում: Բանն այն է, որ այս երկու բառակապակցություններն էլ գալիս են Արևի աստծուն փառաբանող ուղերձներից, որովհետև «արևային» Սարդուրի արքան համարվում էր նրա երկրային կրկնակը կամ փոխանորդը: Նույնպիսի վիճակ էր տիրում նաև Հայկական լեռնաշ-

⁴⁰ Լ. Պ ե տ ը յ յ ա ն, Մի հին պաշտամունքի հետքերը միջնադարյան Անիում, ԳԱՍ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», IV, Գյումրի, 2001թ, էջ 97-101: Ս. Պետրոսյան, Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, թիվ 1, էջ 160-173:

⁴¹ Հր. Ա ճ ա ը յ ա ն, նշվ. աշխ., Եր., 1977, հ. III, էջ 33:

⁴² Գ. Մ ե լ ի կ ի շ Վ ի լ ի, *Наири – Урарту*, Тб. 1954, стр. 169, 372-373.

⁴³ Հր. Ա ճ ա ը յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 435:

⁴⁴ Գ. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 49:

⁴⁵ Հր. Ա ճ ա ը յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. IV, Եր., 1979, էջ 642:

խարհին հարևան Փոքր Ասիայում, որտեղ Մուրսիլի II-ից (մ.թ.ա. 1345-1315թթ.) սկսած խեթ թագավորները իրենց ուղղակի «Արև» էին կոչում:⁴⁶ Նրանցից Մուվատալին (մ.թ.ա. 1315-1296թթ.) այսպես էր դիմում Արևի աստծուն. «Երկնային Արևաստված, իմ տեր, մարդկության հովիվ: Դու, Արևաստված, ելնում ես ծովից և բարձրանում երկինք: Ով երկնային Արևաստված, իմ տեր, դու ամեն օր դատաստանի ես ենթարկում մարդուն, շանը, խոզին և վայրի գազաններին»:⁴⁷ Ինչպես տեսնում ենք, խեթ թագավորը Արևաստծուն ոչ միայն «մարդկության հովիվ» է կոչում, այլև երկիցս՝ «իմ տեր»:

«Սիերի դռան» արձանագրությունից⁴⁸ պարզվում է, որ Տուշպա/Վանից բացի ուրարտական Արևի աստվածը ունեցել է մեկ այլ նշանավոր սրբավայր: Արձանագրությունից Սիսուի անունով հայտնի այդ սրբավայրի տեղադրությունը մինչև վերջերս ճշտած չէր: Բայց այն կարելի է ճշտել՝ ուղեցույց ունենալով Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում Սենուա թագավորի (մ.թ.ա. 810-786թթ.) կողմից Արևի աստված Շիվինին ձոնված կոթողը:⁴⁹ Դրա արձանագրությունից պարզվում է, որ Սենուան իրեն և իր որդու համար Արևաստծուց խնդրում էր «կյանք, ուրախություն, մեծություն», իսկ այս հանգամանքը վկայում է, որ Շիվինին եղել է ուրարտական արքայատոհմի հովանավոր աստվածներից մեկը:⁵⁰ Ուրեմն, Բերկրի գետի գետաբերանի շրջանում էլ պետք է գտնվեր Արևաստծու այդ նշանավոր սրբավայրը: Նկատենք, որ այդ տարածքին արևմուտքից հարում էր Ուրարտուի առաջին մայրաքաղաք Արծաշկու // Արճեշի շրջանը: Դրանք ներկայացնում են «Աշխարհացոյցի» Աղիովիտ և Առբերանի գավառները:⁵¹

Մ.թ.ա. 713թ. Ուրարտու ներխուժած Ասորեստանի թագավոր Մարգոն II-ի բանակը այս նույն շրջանում՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերի մոտ, ավերել էր նաև ուրարտական թագավորներին և արքայազուններին պատկանող Արբուն, Ռիարը և շրջակա բնակավայրերը:⁵² Այս առթիվ Ն. Արոնցը գրում է հետևյալը. «Հետաքրքրական է նշել, որ հայ Արշակունիների ժամանակ ևս այն շրջանը, ուր գտնվում էին Արբուն և Ռիարը՝ Բերկրիի և Աղիովիտի մարզը Արճեշում, հատկացված էր թագավորական տան իշխանների բնակության համար»:⁵³ Ավելացնենք, որ նույնպիսի կարգավիճակ այդ շրջաններն ունեցել են նաև Երվանդունիների և Արտաշիսյանների օրոք:⁵⁴ Ուրարտուի արքայատոհմի ժառանգական տիրույթն հանդիսացած այս շրջանը նաև Արևաստծու պաշտամունքի գլխավոր օջախներից մեկն էր: Դրա ուղղակի վկայությունն է և այն, որ Բերկրի գետի ավազանում Արևաստծու պաշտամունքը չէր մարել նաև հետագա դարերում, իսկ նրա հիշողությունը կենդանի էր անգամ XIX-XX դդ. սահմանագլխին: Այդ են վկայում Վանում գրի առնված և «արեգակ» պատասխանն ակնկալող մի քանի հանելուկներ, ինչպես օրինակ՝

«Մեյ (մեկ) խավք մը կա իլանի (ավետաբեր)»,
 Բարձրակտուց սիլանի (փայլուն).
 Կուտ կուտե երկրի,
 Կերթա թառի Բերկրի» և այլն:⁵⁵

Բերկրին գտնվում է Վան քաղաքից հյուսիս, որտեղ ըստ վանեցիների, արևը երբևէ չի լինում, ուստի եթե վանեցին իր Արև-հավքին ուղարկում է Բերկրի թառելու, ապա դրանով տուրք է տալիս իր հեռավոր նախնիների այն պատկերացմանը, որով Բերկրիի շրջանն համարվել է Արև-հավքի բույնը՝ Արևաստծու իրական բնօրրանը:

Օ. Գերնին խեթական Արևի աստվածության առթիվ գրում է. «Ինչո՞ւ է ասվում, որ Արևի աստվածը ելնում է ծովից: Ենթադրություն է արվել, որ այդ բառակապակցու-

⁴⁶ Օ. Գ Ե Ր Ո Ւ Ն, Хетты, М. 1987, стр. 154.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 125:

⁴⁸ Գ. Մ Ե Լ Ի Կ Ի Տ Վ Ի Լ Ի, Урартские клинообразные надписи, № 27.

⁴⁹ Ն. Ա Ղ Ն Ո Ս Գ, նշվ. աշխ., էջ 163:

⁵⁰ Մ. Հ Մ Վ Յ Կ Ե Կ Ե Մ Ե, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵¹ Մ. Ե Ր Ն Մ Յ Ա Ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 33, 37:

⁵² Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, էջ 31:

⁵³ Ն. Ա Ղ Ն Ո Ս Գ, նշվ. աշխ., էջ 194:

⁵⁴ Մ. Պ Ե Մ Ր Ն Ս Յ Ա Ն, Գնունի նախարարական տոհմի և գինու պաշտամունքի շուրջ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, էջ 178-180:

⁵⁵ Մ. Հ Վ Ր Ն Ի Ք Յ Ն Ի Կ Ե Մ Ե, նշվ. աշխ., էջ 4:

թյունը, հավանաբար, մատնանշում է խեթական Արևի աստծու ոչ տեղական, ոչ անատոլիական ծագումը, որ նա բերվել է այստեղ արևելյան ծովափին ինչ-որ տեղ ապրած ժողովրդի կողմից: Իսկապես էլ, հայտնի է հետաքրքիր մի մանրամասն. մի տեքստում Արևի աստվածը նկարագրվում է ձկների գլխին, և զոյություն ունեւր Արևի աստծու առանձին տեսակ՝ հայտնի որպես ջրի Արևաստված»:⁵⁶ Արևաստծու ծովից կամ մեծ լճից (խեթ. *aruna-*)⁵⁷ ելնել // ծնվելու տեսանկյունից ուշադրության է արժանի մեր հեթանոսական աստվածներից Վահագնին ձուցված հայտնի օրհներգը և խեթական հիշյալ տեքստի առթիվ Վ. Իվանովի և Թ. Գամկրելիձեի արած այն դիտողությունը, թե այդ ծով // մեծ լիճը կարող էր լինել կամ Կասպից ծովը, կամ Վանա և Ուրմիա լճերը:⁵⁸ Մ. Հմայակյանը նախապատվությունը տալիս է Վանա լճին, որովհետև հայկական ավանդությունների համաձայն, «Արևի հանգստարանը գտնվել է Վանա լճի հատակին և Վանա լճից է ծագել արևը»:⁵⁹ Արճեշի շրջակայքի առնչությամբ ուշագրավ է խեթական տեքստի այն մասը, որտեղ Արևի աստվածը ներկայացված է ձկները գլխին: Ինչպես ասվեց, այստեղ՝ Բերկրի գետի գետաբերանի մոտ է գտնվել Սենուա արքայի կողմից, Արևի աստծուն ձուցված կոթողը, իսկ Բերկրի գետը «Վանա ծովու ամեննն նշանավոր գետն է այս՝ յուր ջրույն և ձկանց առատությամբ»:⁶⁰ Այս հանգամանքը չէր կարող վրիպել Հայոց թագավորների աչքից, որոնք էլ այստեղ կառուցել էին տվել արքունի ձկնորսարանը: Փ. Բուզանդը այն տեղադրում է «առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեստ աւանի... ի վերայ գետակին» և կոչում «ձկնատեղիքն Առեստայ»:⁶¹ Այս տեսանկյունից ուշագրավ է նաև գետի ժամանակակից Բենդիմսահի//Բանդիմսահի անունը, որը պարսկերեն *band-i māhi* «ձկան ամբարտակ» բառն է, բնականաբար, նախապես տրված ոչ թե գետին, այլ գետի վրա գտնվող ձկնորսարանին:

Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս մերժելու արևելագիտության մեջ տարածում գտած այն կարծիքները, թե Սարգուրի I-ը ծագումով Մուծածիբից էր, թե ինչպես նա, այնպես էլ իր հիմնադրած թագավորական դինաստիան կապ չեն ունեցել Ուրարտուի նախորդ գահակալ Արամեի և նրա արքայանիստ Արծաշկու/Արճեշի հետ, թե Մուծածիբում իր գլխավոր տաճարն ունեցած Խալդին ի սկզբանե Ուրարտուի գլխավոր աստվածն էր:⁶² Ինչպես տեսանք, Սարգուրի I-ը ոչ թե խալդիապաշտ էր, այլ արևապաշտ: Նա ծանոթ չի եղել ոչ Խալդի աստծուն, ոչ էլ իր հաջորդ Իշպուհինի (մ.թ.ա. 825-810թթ.) օրոք, Մուծածիբի հպատակեցումից հետո, Ուրարտու ներմուծված նրա պաշտամունքի լեզվին: Դա ակնհայտ փաստ է, որովհետև Սարգուրի I-ի արձանագրությունները գրված են ասորերենով և Խալդիի մասին որևէ հիշատակություն չունեն, երբ նրա հաջորդների արձանագրությունները գրված են Խալդիի պաշտամունքի լեզվով և Գր. Ղափանցյանի պատկերավոր արտահայտությամբ, «հագեցված են խալդիզմով»:⁶³

Նախնական Ուրարտուն ընդգրկում էր Վանա լճի ափերը և բավականաչափ հեռու էր գտնվում Ուրմիա լճից հարավ-արևմուտք (ներկայիս Իրաքի հյուսիս-արևելքում) տեղադրվող Մուծածիբ փոքրիկ թագավորությունից:⁶⁴ Սա ոչ միայն տարածքային, այլև քաղաքական տեսակետից ևս որևէ առնչություն չունեւր Ուրարտուի հետ, որովհետև մինչև Իշպուհինի կողմից հպատակեցումը, Մուծածիբը կախվածության մեջ էր Ասորեստանից: Հոգևոր-մշակութային տեսակետից ևս նախնական Ուրարտուն և Մուծածիբը հեռու էին միմյանցից: Վերջինիս կապերը բուն Ասորեստանի և հյուսիսային Միջագետքի մյուս շրջանների հետ էին, ընդ որում այնքան սերտ, որ մուծածիբյան

⁵⁶ Օ. Գերնի, *նշվ. աշխ.*, էջ 125:

⁵⁷ Գ. Գամկրելիձե, Բ. Իվանով, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, т. II, Тб., 1984, стр. 896.

⁵⁸ Նույնը:

⁵⁹ Մ. Հմայակյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

⁶⁰ Գ. Սրվյանց, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 398:

⁶¹ Փաստոսի Բիզանդացույ Պատմութիւն հայոց, Բնագիրը Զ. Պատկանյանի, Եր., 1987, Գ, ը, Գ, իր: Մ. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 37, 109:

⁶² Գ. Մելիքիշվիլի, *Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, "Вестник древней истории"*, 1948, № 2, стр. 45-46.

⁶³ Գր. Ղափանցյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 116:

⁶⁴ Ի. Արուտյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 144-145:

Խաղի աստվածը *Խաղիա* անունով ճանաչվում և պաշտվում էր նաև Հյուսիսային Միջագետքում՝ բուն Ասորեստանը ներառյալ:⁶⁵

Ի դեպ, դա վերաբերում է ոչ սակավաթիվ մարդկանց՝ սկսած շարքայիններից մինչև Ասորեստանի գոռոզ թագավորները: Ինչպես Ս. Հմայակյանն է գրում, այդ են վկայում «Ասորեստանում ապրող մարդկանց անուններ՝ կապված Խաղիի անվան հետ, ինչպես Խաղիհասիր՝ «Խաղի պահապան», Խաղիարուսուր՝ «Խաղի, պահպանիր», Խաղիէթիր «Խաղին փրկեց», Խաղիալի «Խաղին իմ աստվածն է»... և այլն: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մուծածիրի Խաղիի տաճարում արարողություն է կատարել նաև Ասորեստանի արքան»:⁶⁶ Խոսքը Սարգոն II-ի մասին է:

Խաղին վաղ Ուրարտուի համար խորթ աստված լինելու մասին է նախ և առաջ խոսում նրա գլխավոր տաճարի ոչ թե Ուրարտուում, այլ նրա սահմաններից դուրս՝ ենթակա Մուծածիրի թագավորության Մուծածիր/Արդինի քաղաքում գտնվելու փաստը: Դրա մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ Մուծածիրում նրա կինը Բագմաշտու (կամ Բագբարտու) դիցուհին էր, իսկ Ուրարտուում՝ Մայր դիցուհի Ուարուբահինին:⁶⁷

Վանի «Մեերի դռան» արձանագրությունը պահանջում է զոհաբերություններով տոնախմբություն կատարել «Արևի ամսին»,⁶⁸ բայց Արևի աստվածը՝ այս դեպքում վանյան Շիվինին, հիշատակված է դիցարանի երրորդ տեղում, իսկ առաջին տեղում Խաղին է: Պարզ է, որ «Արևի ամսին» տեղի ունեցող զոհաբերություն-տոնախմբությունը նախապես տեղի էր ունենալու Արևի աստծու պատվին: Իսկ եթե դրանք տեղի էին ունենում Վանում, ուրեմն, նախ և առաջ վերաբերելու էին Արևաստծու տեղական տարբերակին՝ վանյան Շիվինի աստծուն: Ասվեց, որ Արևաստծու պաշտամունքն այստեղ գոյություն է ունեցել Սարդուրի I-ինից էլ առաջ:⁶⁹

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ ուրարտական դիցարանը ներկայացնող «Մեերի դռանը» իր անունը տված Մեերը «Մասնա ծոեր»-ի Փոքր Մեերն է՝ Միքրա // Միիր արևային աստծու վիպական ժառանգորդը:⁷⁰ Իշպուիմի թագավորի ձեռնարկած բարեփոխումների հետևանքով Արևի աստվածը զրկվել էր գերագույն աստծու իր դերից և ուրարտական դիցարանում իր տեղը զիջել էր դրսեկ Խաղի աստծուն: Որ դա միանգամից չէր կատարվել, վկայում է Անձավ/Անգաֆ բերդի ավերակներից (Վան քաղաքից հյուսիս-արևելք) պեղված մ.թ.ա. IX դ. վերջերով թվագրվող վահանը: Նկատենք, որ շրջանաձև վահանները ավելի վաղ առնչվում էին հենց Արևի պաշտամունքին՝ խորհրդանշելով Արևի սկավառակը: Հայտնաբերված վահանի տեսքից պարզվում է, որ Խաղին ուրարտական դիցարանում նախապես զբաղեցրել էր երկրորդ տեղը, որովհետև առյուծի վրա պատկերված աստծուն (հետագայում միայն Խաղին էր պատկերվում առյուծի վրա)⁷¹ հաջորդում է ցուլի վրա պատկերված աստվածը (հետագայում միայն Թեյշեբան էր պատկերվում ցուլի վրա),⁷² բայց նախորդում էր հետիոտն մարտնչող մի աստված: Սա լինելու է Ուրարտուի աստվածային եռյակի մյուս անդամը՝ իր առաջնային դերը դեռևս պահպանած Արևի աստված Շիվինին: Իշպուիմին պետության գերագույն քուրմն էր, ուրարտական դիցարանը համակարգողը:⁷³ Նա էր որոշել ինչպես գերագույն աստծու հարցը, այնպես էլ կրոնի ծիսակարգը և մուծածիրյան Խաղի աստծու պաշտամունքի լեզուն դարձրել Ուրարտուի թե՛ ծիսական արարողությունների, թե՛ պաշտամունքի գրագրության (սեպագիր արձանագրությունների) լեզու:

Նորամուտ այս լեզուն որպես գերագույն աստված Խաղիի պաշտամունքի լեզու տեղի հայ քրմերի կողմից ընկալվելու էր «մարդկանց լեզվից» տարբեր և նրանից

⁶⁵ Б. П и о т р о в с к и й, Ванское царство, (Урарту), М., 1959, стр. 221.

⁶⁶ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 37:

⁶⁷ Г. М е л и к и ш в и л и, Наири-Урарту, стр.169, 372-373.

⁶⁸ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ.1, Եր., 1981, էջ 45, 47, ծան. 1:

⁶⁹ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁷⁰ Գ. Մ ր վ ա ն ձ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 88: «Մասնա ծոեր», հ.2, մասն 2, Եր., 1951, էջ 859:

Կ.Մելիք-Օհանջանյան, Միքրա-Միիրի արքայականներն ու գործակալները, «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ», գիրք 1, Եր., 1946, էջ 269-271, 296-297:

⁷¹ Մ. Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն, Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմություն, Եր., 1971, էջ 68:

⁷² Նույն տեղում, էջ 69:

⁷³ Ս. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 73:

վերադաս «աստվածների լեզու»: Հին հնդեվրոպացիների առասպելաբանական մտածողությանը բնորոշ այսպիսի տարբերակումն իր արտացոլումն է գտել նաև մյուս ժառանգ ժողովուրդների՝ խեթերի, հույների, կելտական ու գերմանական ժողովուրդների ավանդույթներում: Առասպելաբանական մտածողությամբ, աստվածը տարբերվում է մարդուց ոչ միայն նրանով, որ նա «երկնային» և «ամմահ» է, այլև նրանով, որ ունի մարդու խոսքից տարբեր յուրահատուկ խոսք:⁷⁴ Այդ խոսքը հասկանալի էր միայն քրմական դասի (մանավանդ նրա վերնախավի) ներկայացուցիչներին: Այս հանգամանքը հեշտացրել էր Խալդիի պաշտամունքի լեզվի (խալդերենի, ուրարտական արձանագրությունների լեզվի) մուտքը Ուրարտու՝ հայկական միջավայր: Բայց այդ նույն հանգամանքը խանգարել էր նրա լայն տարածմանը, որովհետև ոչ միայն ժողովուրդը, այլև իշխող վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ անհաղորդ մնացին այդ լեզվին:⁷⁵ Այս հարցին արդարադարձած Գր. Ղափանցյանը ուսանելի դիտողություններ ունի: Նա գրում է, որ Ուրարտուի «գրավոր դոկումենտների լեզուն կարող էր որոշ ցեղի կամ խավի լեզու լինել՝ կրելով սրբազան-պաշտոնական բնույթ»:⁷⁶ Այդ իսկ պատճառով «ուրարտացիների մոտ գրի տարածումը այն չափի չհասավ, ինչպես այդ տեսնում ենք ասսուրների, բաբելացիների, խեթերի և մյուսների մոտ»:⁷⁷

Անկասկած, Ուրարտուի հոգևոր-մշակութային կյանքում տեղ գտած հիշյալ փոփոխությունները պայմանավորված էին իր ներքին կայունությունը հաստատած, տնտեսական ու ռազմական վերելք ապրող պետությանը նորացված զաղափարախոսությամբ օժտելու պահանջով:

РОЛЬ ГОРОДА АЛНИУНУ И БОГА СОЛНЦА В РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКЕ РАННЕГО УРАРТУ

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

В надписях урартского царя Сардури I (845-825 гг. до д.н.э) из Вана говорится о доставке из города Алниуну камня для строительства стен. О местонахождении города в востоковедческой литературе до сих пор нет четкого представления. По нашему мнению, Алниуну локализуется в районе первой столицы (царского города) Урарту - Арцашку (Арчеш). Этот город был центром культа солнечного бога *Ални - верховного бога ранней Урарту, от имени которого и происходит топоним Алниуну. При Сардури I другой центр культа Солнца - город Тушпа (Ван) стал не только столицей государства, но и его религиозным центром. По этой причине верховным богом Урарту стал местный бог Шивини, с которым был отождествлен алниунийский бог Солнца. Позже, при Ишпуини (825-810 гг. до н. э), верховным богом государства стал муцацирский бог Халди, а Шивини в государственном пантеоне занял третье место после него и Тейшебы. Однако, Шивини как бог Солнца вместе с Халди и Тейшебы считался членом главной триады урартских богов.

⁷⁴ Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 476:

⁷⁵ Ս. Պ է տ ր ր ւ յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, Գյումրիի Մ. Նաիրանյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու, Հրեյյանական գիտական նստաշրջան նվիրված ինստիտուտի հիմնադրման 60-ամյակին (եռկտեմբեր - 1994), 2, Գյումրի, 1994, էջ 228:

⁷⁶ Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 100: